

- Kōle ha ika 'oku tunū kae 'ikai ko e ika 'oku fakapētā - pe tatala 'a e pētā kapau 'oku fakapaku fakapeta.
- 'E lava ke hoko ko ha fili lelei ha me'atokoni fakatau 'oku ngaahi'aki ha laise pe nūtolo kae 'uma'ā ka lahi 'a e vesitapolo 'oku ngāue'akī.
- Fiefia 'i ho'o ma'u ho'o me'atokoni fakataū kae 'oua 'e fu'u lahi ho'o faka'aonga'i 'a e me'atokoni ni.

Me'atokoni ki he kau mēmipa kehekehe 'o e fāmili

- 'Oku 'i ai ha ngaahi mēmipa 'e ni'ihī 'o e fāmili 'oku kehe 'a 'enau fiema'u fakame'atokoni. 'Oku mahu'inga 'aupito ke kai lelei 'a e toko taha kotoa.
- Fakapapau'i 'oku ma'u 'e he toko taha kotoa 'a e fa'ahinga me'akai kehekehe 'oku nau fiema'ū.
- 'Oku toe fakafiefia, ange ma'u 'o e me'atokoni 'i hono ma'u fakataha.

Malu 'a e me'atokoni

- Tauhi ke ma'a 'a e ngaahi naunaú kotoa, papa hifi'anga me'akai mo e ngaahi funga kānitā.
- Fufulu ho nimá kimu'a pea 'i he hili foki hono ngaahi 'o e me'atokoni.
- Kuki ke vela 'aupito 'a e me'atokoni pea toki ma'u pe toe fakamafana fakalelei 'a e toenga me'akai.
- 'Oua na'a tuku 'a e me'atokoni mohō 'i he māfana pē 'o e loki 'o toe 'ova hake 'i he houa 'e uā.
- Fa'o fakamavahevahe 'a e me'akai matā mo e me'akai mohō 'i he loto 'aisi.

FIEFIA 'I HO'O MA'U ME'ATOKONI FAKATUPU MO'UI LELEI.

Fai ha'o fakamālohi-sino fakafuofua pē, 'o 'ikai si'i hifo he miniti 'e 30 'i he 'aho ('e te ke hōhō 'i ha'o fakamālohi-sino fakafuofuā peā ke ongo'i hela'ia foki).

FOOD
FOR HEALTH
KAI PAI MŌ TE HAUORA

New Zealand Government

MANATŪ HAUORA

Revised June 2008. Reprinted June 2008.
Code HE9031. Tongan

This resource is available from www.healthed.govt.nz
or the Authorised Provider at your local DHB.

**ME'ATOKONI
FAKATUPU MO'UI
LELEI**

‘Okú ke fiema’u ha ngaahi me’atokoni kehekehe ke hokohoko ‘aki atu ho’o mo’ui lelei.

- Fili ha me’atokoni meí he fa’ahinga kulupu ‘e fá ‘oku hā atu ‘i laló ‘i he ‘aho kotoa.
- ‘E fakaai ‘a e ngaahi fiema’u fakame’atokoni ‘a ho sinó ‘aki ha’o ma’u fakasi’isi’i pē ‘o ha fa’ahinga me’atokoni kehekehe.

1. Ngaahi Vesitapolo mo e Fo’i ‘akau

- Ko ha ma’u’anga vaiamini, minelolo (minerals) mo e faipa (fibre) lelei ‘a e vesitapoló mo e ngaahi fo’i ‘akau pea ‘oku ‘ikai lahi foki ai ha ngako.
- ‘Oku faka’ofu’ofa ‘aupito ‘a e fo’i ‘akau mo e vesitapolo mata ‘e ni’ihi ke ma’u ‘i he vaha’a taimi kai.
- Fili ‘a e ngaahi vesitapolo mo e fo’i ‘akau ‘oku fua ‘i he fa’ahita’u lolotonga’ ke fakaholo hifo ‘a e fakamole’.
- Fiefia ‘i he ifo ‘o e vesitapolo mo e fo’i ‘akau ‘oku kei fo’ou’ ta’e ‘ai ki ai ha soosi pe ngako.
- Ma’u ke tu’o nima pe lahi hake ‘a e vesitapoló mo e fo’i ‘akau’ ‘i he ‘aho.

2. Mā mo e Siliolo (Cereals - kau ai ‘a e ngaahi pasta, laise mo e ngaahi tenga iiki hangē ko e uite, koane, polisi mo e ngaahi me’a pehē)

- Ko e ma’u’anga fibre, vaiamini ‘e ni’ihi mo e minerals ‘a e maá mo e siliolō.
- Fakamākona ‘aki ‘a e maá, siliolō, pasta mo e laisē.
- Ko e mā mo e siliolo ‘oku si’i hono sivi’i ‘i he fale sivi’anga mahoa’a’ ‘oku lelei taha’, hangē ko e mā wholegrain, laise melomelo’, nūtolo wholegrain mo e polisi’.
- ‘Oku faka’ofu’ofa ‘aupito ‘a e maá mo e ngaahi siliolō ke ma’u ‘i he vaha’a taimi kai kae fakafuofua ‘a e ngaahi me’a ‘oku vali mo fakafonu’akī.
- Ma’u tu’o ono pe lahi hake ‘a e fakafuofua ‘o e lahi ‘o e mā mo e siliolō ‘i he ‘aho.

3. Hu’akau mo e ngaahi me’atokoni ‘oku ngaahi mei ai

- Ko e hu’akau, mo e ngaahi me’atokoni ‘oku ngaahi mei ai ko ha ma’u’anga vaiamini mo e minerals mahu’inga, tautefito ki he calcium (kalesiumi).
- Fili ‘a e hu’akau pe ngaahi me’atokoni ngaohi mei’ he ai’ kuo ‘osi fakaholo pe si’i ange ‘a hono ngako’, ki he ma’u-me’atokoni’ pea mo e feime’atokoni’ foki.
- ‘Oku lelei hono ma’u ‘o e hu’akau mo e ‘iōketi (yoghurt) kuo ‘osi fakaholo pe si’i ange ‘a hono ngako’ ‘i he vaha’a taimi kai’, pea lava lelei foki ke ngāue’aki ‘i he feime’atokoni’.
- Ma’u tu’o ua pe lahi ange ‘a e fakafuofua ‘o e lahi ‘o e hu’akau mo e me’atokoni meí he hu’akau’ ‘i he ‘aho.

4. Kakano’i manu, me’a tahi, moa, fo’i moa, mo e legumes (‘akau hange ko e faahinga piini mo e piisi)

- Ko ha ma’u’anga polotini mahu’inga, ngaahi vaiamini, mo e minerals ‘a e kakano’i manu ‘oku ‘ikai ngakō, me’a tahi, moa, fo’i moa, piini na’e fakamōmōa

kuo moho, piisi mo e lentils, tautefito ki he iron mo e zinc.

- Kai ‘a e kakano’i manu ‘oku ‘ikai ngakō, me’a tahi mo e moa ta’e toe ‘ai ki ai ha ngako pe soosi fonu ngako.
- Ko ha fetongi totongi ma’ama’a ‘o e kakano’i manū, me’atokoni tahi mo e moá ‘a e piini kuo fakamōmōa, piisi mo e lentils.
- Feinga ke ke ma’u fakataha ‘a e kulupu me’akaí ni mo ha ngaahi vesitapolo, mata ‘a ia ‘oku lahi ai ‘a e vaiamini C - hangē ko e tematá, broccoli (polokal) pe poló. ‘E tokoni ‘eni ke faka’aonga’i ai ‘e ho sinó ‘a e iron.
- Ma’u tu’o taha pe ‘ova hake ‘a e fakafuofua ‘o e lahi ‘o e kakano’i manu pe ko hono fetongi’ ‘i he ‘aho.

Me’atokoni kuo ‘osi kofukofu

- Ko e ngaahi me’atokoni kuo ‘osi kofukofu’ ‘e lava ke fu’u lahi ai ‘a e ngako’, māsima’ pea mo e suka ‘oku tñaki atu ki ai’.
- Feinga ke ke ‘oatu fakataha ‘a e ngaahi me’atokoni kuo ‘osi kofukofu’ mo ha faahinga sālata mata pe ngaahi vesitapolo.
- Fakasio ‘a e ngaahi me’atokoni ‘osi kofukofu’ ‘oku si’i ange ai ‘a e ngako’, māsima’ pea mo e suka ‘oku tñaki atu ki ai’.
- Lau ‘a e faka’ilongā. Hangē ko ‘eni, kalamo ngako pe suka ‘e 5 (5gm) = mo e meime sēpuni tī suka ‘e 1.

Me’atokoni fakatau (takeaway)

- ‘E lava ke si’i ange ‘a e ngako’ ‘i he me’atokoni fakatau ‘oku faliki’aki ‘a e maá kapau te ke kole ke vali’aki ha me’a ‘oku ‘ikai ngakō, siisi pe soosi (hangē ko e pitisā [pizza], hemipeka [burger]).
- Kapau te ke fakatau chips:
  - ‘oku si’isi’i ange ‘a e ngako’ ‘oku hao ki loto ‘i he ngaahi konga pateta ‘oku hifihifi lalahi
  - ko e vela ange ‘a e me’a ‘oku kuki ai, ko e si’i ange ia ‘a e ngako’ ‘oku hao ki he loto me’atokoni
  - kole ke ‘oua na’a ‘ai ha māsima ki ai